

Кўрбошилар ва лашкарбошиларнинг ижтимоий-сиёсий, харбий фаолиятини ўрганиш ва уларга баҳо бериш тарихчилар олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Турли архивларда кўрбошилар хақида кўплаб материаллар бор. Шахобиддин Яссавий, Мусо Туркистоний сингари хорижий муаллифлар ўз китобларида 200 га яқин кўрбошилар тўғрисида умумий маълумотлар беришган. Биз ҳам кўлимизда мавжуд бўлган ҳужжатлар асосида мазкур ҳаракатнинг баъзи бир раҳбарлари хақида маълумот бермоқчимиз.

Хориждаги тарихчи олимлардан бири Б.Хайит тадқиқотларида Парпибек кўрбоши фаолияти билан боғлиқ айрим маълумотлар берилган. Бу маълумотларга кўра, Фарғона водийси ҳудудларида ҳаракат қилган кўрбошилар орасида Ўзганда Жонибек қози, Новкатда Муҳиддинбек, Андижон атрофида Парпибек анчагина катта гуруҳларга эга бўлишган. Чунончи, Парпибек кўшинида 3600 дан ортиқ аскар хизмат қилган. «Босмачилар»га қарши курашда қизил армия кўшинларида 14 та артиллерия, 376 та пулемёт, ўнлаб самолёт, 7 та бронепоезд бўлгани учун улар гоёт оғир шароитда кураш олиб борганлар.

Кўзга кўринган кўрбошилардан бири Охунжон 1919 йил 12 июнда қизил аскарлар кўшини кўмондони Д.Е. Коновалов билан сулҳ тузиб, ўз йигитлари билан советлар томонига ўтган ва ўша йилнинг сентябрь ойида Андижон мудофаасида советлар тарафида туриб катта жасорат кўрсатган. Аммо большевикларнинг сиёсий ўйин ва найранглари кўрган Охунжон ўз ниятидан қайтиб, шу вақтда Андижон уездида катта қуч ва мавкега эга бўлган Парпибек кўрбоши билан яширин музокаралар олиб боради. Бундан қизиллар оғох бўлишади. 1920 йилнинг май ойида Туркфронт кўмондони М.В.Фрунзе иштирокида бўлиб ўтган инқилобий кўмита ва партия кўмитасининг кўшма йигилишида, бошқа масалалар билан бир каторда, Охунжон отрядини Тошкентга жўнатиш масаласи ҳам кўрилади. 25 майда Андижонда гарнизон кўшинлари кўриги ўтказилаётган вақтда собик кўрбошиларидан бири Охунжоннинг Парпи кўрбоши билан биргаликда ҳаракат қилиши хақида музокара олиб бораётгани тўғрисида хабар келади. Шундан сўнг Охунжон отрядини қуролсизлантиришга ҳаракат қилинади. Аммо қуролни топширишдан бош тортган Охунжон отрядидан бир қанча киши аскарларга қарата ўт очади. Отишма натижасида ҳар икки тарафдан қурбонлар бўлади. Охунжон ва унинг йигитлари қуролсизлантирилиб, Тошкентга юборилади.

Аммо Охунжон, унинг ноиб Абдураззоқ ва бошқалар Тошкентдан Наманган орқали қочиб, Кўкон кишлоқдаги Парпибек кўрбоши кўшинига бориб қўшилади. Бу билан Парпибек кўрбошининг кўшини янада қучайиб, қудрати ортади. Аммо Охунжон кўрбоши советларга қарши жангларнинг бирида ҳалок бўлади. Бу, Парпибек кўшини жанговорлигига салбий таъсир қилади.

Парпибек кўрбоши большевикларга қарши олиб борган курашида турли муносабатлар билан Андижон шаҳри аҳолисига мурожаат этиб турган. Қуйида унинг ана шундай мурожаатномаларидан бирини айнан келтирамиз:

ЭЪЛОННОМА

Умум мусулмонларга эълон килиб ёзаманки, биз 4 йилдан бери ноҳақчи большевиклар билан махораба килиб кон тўқуб, неча мусулмонлар хонавайрон бўлуб, шу жойга келдук. Эй мусулмонлар, кўзларингни очиб каранглар! Кўконкишлоқ, Чувама ва бошка кишлоқларда бу ноҳақчи большевиклар ёш гўдақ болаларни бетартиб чопиб, кўп жафолар килди ва яна туриб шуни бадалида бизларни тепамизга каттик хужумлар килиб, кўп ишларни кўнгилларига муддао килиб юрди. Худога хос эканмиз, ҳақ йўлига юрганимиз маълум бўлди. Хозирги вақтда шаҳар атрофларини бесарамжон килиб турибдир. Очикдан-очик маълум бўлиб, бизларни йигитларимизни тутмоққа тадбирлар жорий килибдур. Умум мусулмонлар, нечаларга каттик сармофий киламанки, бундан буён мундоқ ноҳақ ишлар бўлмасун. Бир, икки нафар бизларни йигитларимизни тутган бирлан ҳеч нима воқеа бўлмаса керак. Ўшал жосус чиккан маҳалладан бир дона йигитимизга неча нафарини жазо бермоққа кодирмиз. Ушбу бизларни йигитларимизни тутмоққа тадбир жорий килган жосусларни Корбура гузарида жазоларини кўзларига кўрсатдук. Ушбу жума кунидан ўтадургон кечаси. Агарчи, ҳар ким жосуслик килса, шундоқ жазога гирифтор киламиз. Иккинчи чакана ўғриллар воқеаси шулки, ҳар ким ўғрилик килиб, кўлимизга тушса, ҳоҳ ўзимизга қаршлик йигитлардан, ҳоҳ шаҳардаги ўғрилардан бўлса, бизни кўрбошиларимизга фармойиш килдим: ҳақиқат орқали ўлим жазосига борадурлар.

Яшасин ҳақ йўлга юргувчилар! Битсин ноҳақчилар! Ушбу жумадан шанбага ўтадиргон кечаси чакана ўғрилардан бир донасини отиб юбордук. Сойгузарда.

Амири лашкар — Парпибек Гозий Маҳдум.
Мухр: Насруллоҳ. Оллоҳ кўлласин."

Кунларнинг бирида кизил аскарларнинг Андижон шаҳридан Кўконкишлоққа қараб чиккани ҳақидаги хабар Парпибекка етиб келади. Парпибек жангчиларнинг бир қисмини Кўконкишлоқда қолдириб, асосий қучларни тевақал-атрофга таркатади. Кизиллар қатта қуч билан Кўконкишлоққа келадилар ва бу ердаги оз сонли қаршлик кўрсатувчилар билан жанг бошлайдилар. Бир неча муддат давом этган отишмадан сўнг у Кўконкишлоқни бўшатиб, ўз лашқари билан атрофдаги қучларига бориб қўшилади. Кизиллар қолиб келиб, Кўконкишлоқни ва Парпи кўрбоши қароргоҳини ишғол этадилар. Аммо кизиллар жойлашиб улгурмасларидан қаршлик кўрсатувчиларнинг Кўконкишлоқнинг уч томонидан бошлаган хужумига дуч келиб, довлараб қоладилар. Кўрбошиларнинг ҳар бири муайян йўллар билан хужумга ўтган, аммо Андижон йўлини очиб қўйган эдилар. Шиддатли жангга дош беролмаган кизиллар чекинишга мажбур бўлишади ва аста-секин мудофаага ўтиб, Андижон томонга чекина бошлайдилар. Улар

огир юклари, тўп, тўпхона, аравалари билан катта йўлдан Андижонга етиб боргунларича «босмачи»лар пистирма йўллар ва тор кўчалар оркали ўтиб, Хайробод атрофига жойлашиб оладилар. Кизиллар Хайрободга етиб келганларида улар кизилларга қарши орқа ва ён тарафлардан хужумга ўтадилар. Ўк ёмғирига учраган кизиллар чекинадилар. Уларнинг 200 га яқин омон қолганлари бир саройга кириб яширинишга мажбур бўлади. Ўч кеча-кундуз давом этган отишмадан кейин тинкалари қурийдилар. Озик-овқатларнинг йўқлигидан оч қоладилар, ўк-дорилари ҳам тугаб қолиб, таслим бўлишга мажбур бўлишади.

Сарой дарвозасининг икки ёнида турган миллий қурашчилар саройдан чиқаётган кизилларни қуролсизлантириб, асирга олишади ва отиб ташлашади. Бундан хабар топган Андижоннинг Янги шаҳарида яшовчи большевиклар Эски шаҳар аҳолисидан кизил аскарлар жасадини олиб келишни талаб қиладилар. Акс холда Эски шаҳар аҳолисини кириб ташлаймиз, деган тахдид ҳам қилинади. Эски шаҳар фуқаролари йигилишида вакиллар сайланиб, улар ўлган кизил аскарларнинг мурдаларини олиб келишга отланади.

Бу воқеа Мусо Туркистонининг «Улуғ Туркистон фожеаси» асарида бундай тасвирланган: «Андижонда Нодир эшон домла, Мулла Абдукарим, Охун домла, Шамсутдин тўра, Сулаймон баззоз (шоир Чўлпоннинг отаси — муаллиф) ва бошқа машҳур домлалар, амалдорлар ва халқ оммасининг диққат-эътиборини қозongan нуфузли кишилардан, жами 10 кишини элчи қилиб Парпи кўрбоши хузурига юбордилар. Элчилар Қўқонқишлоқда Парпи кўрбоши қароргоҳида қабул қилинди. Элчилар ҳаммаси таъзим ва тавозеъ ила ўлтирдилар. Элчилардан қиройлиққина, соқол-мўйловларини қисқартиргонлардан бири сўз бошлади: «Бек ака! Бизлар ҳукуматнинг элчиларимиз, ҳукумат айтадурки, ўлиқларимизни берсун, Андижонга келтириб қўмайлик, ўзлари сулқ қилиб биз билан ярашсинлар, шаҳарга қирсинлар, муносиб мансабларга ўлтирсинлар», дейдур.

Шу жойга келганда тўп овозлари, пулемёт овозлари билан баробар ўрус аскарларининг хужум қилиб келгани маълум бўлди.

Парпи кўрбоши Халон нажотларига мудоффа қилишга амр берди... Сўнгра бу ўн кишини эъдомга ҳукм қилди. Бу ҳукм Парпи кўрбошининг отақони (маслаҳатқиси) Мухаммад Иброҳимга етди. Дарқол Парпи кўрбошини қўриб, элчилар ҳақидаги эъдом ҳукмини таъдим этди. Буларни аробага қикариб, Орол, Бўтакора ила Андижонга жўнатди. Видо (хайрлашув) асносида Нодир эшон бошлиқ ҳамма элчилар қўл қўтариб, отақон Мухаммад Иброҳимни ҳаққига дуо қилдилар. Отақон дедик: «Дуоларингиз ижобат бўлса, фойдаси охирада, албатта, бўлғайдир. Бу дунёда фойдаси тегадургон бирор нарсаларинг йўқму?», деб хитоб қилди. Шу гапдан кейин элчилар ичидаги силлиқ салла, теварак соқолли қиши бир табассум қилди. Қўлига қалам- қогоз олди, икки тилда (русча, ўзбекча) бир парча хат ёзиб, қўлига бериб, айтди: «Хар вақт Андижонга қирадиргон бўлсангиз, шу хат билан бемалол қира биласиз, дунё ишларингизни қила биласиз».

Отақон Мухаммад Иброҳим айтадур: «Ушбу хат (ёрлиқ) билан беш-ўн маротаба Андижонга кириб қикдим, ҳеч бир зотга учрамадим, ўруслар қайси жойда қўрсалар, қимсан, деб сўрайдур. Ерлиқ хатни қўрсатсам, «қожалуйста, буюринг», дедилар. Шу хангомаларда ўрислар сиёсий рафторларни 3—5 қадам орқага ташлаб мажбуриятлиқда қолди. Баъзи ишларда юртга қенгчилик берди. Масалан, Андижоннинг 4 даҳасига 4 қози тайин қилди. Миллат ўз ихтиёри билан сайлади. Уч ойда бир марта бу 4 қози тўпланиб, бир хайъат ўлароқ баъзи нозик масалаларни хал қиладургон мажлис ҳам тайинлади.

Сўнгра бу приказ билан йўк килинди. Фиркани карори билан ГПУни хукми жорий бўлди, козиларни ўрнига суд (народное судья) тайин килинди».

Андижондаги совет хукумати шаҳар атрофидаги кўрбошиларга қарши жанг олиб боришга жўрат этолмаганликларидан уларни сулҳ тузиш орқали ўз томонларига оғдириб олишга бир неча бор уринди. Бу хийла Парпибек кўрбошига нисбатан ҳам ишлатилди.

Фаргона водийсида 1918—1923 йиллар ичида 10 марта кўрбошилар курултойи ўтказилган. Бу курултойларда курулли ҳаракатга 1918 йил мартда Катта Эргаш, 1918 йил ноябрида Мадаминбек, 1920 йил майида Шермухаммадбек, кейинчалик Ёрмат махсум, Исломкул водий бўйича бош кўмондон — лашкарбоши этиб сайланган. Парпибек ана шу курултойларда фаол катнашган. Мадаминбек ва Шермухаммадбек бошчилигида кўпдан-кўп жангу жадалларда катнашиш унга насиб этганди.

Мадаминбек кизиллар фитнаси оқибатида катл этилгач, курулли ҳаракат янги куч билан аланга олди. Бу ҳаракатнинг илхомчиси ва ташкилотчиси Шермухаммадбек (совет тарихчиларининг китоб ва маколаларида у Кўршермат деб ҳақоратлаб келинган) бўлди. 1920 йил 3 майда Шермухаммадбек ташаббуси билан «Туркистон турк мустақил жумҳурияси», яъни Туркистон муваққат хукумати ташкил бўлди. Бу хукумат водийдаги истиклолчилик ҳаракатида муҳим роль ўйнади. Шермухаммадбек кўмондонлигида барча кўрбошилар бирлашди ва янги отрядлар тузилди.

Андижон ҳудудидаги кўплаб кўрбошилар билан бир каторда Парпибек кўрбоши ҳам ўз кўшини билан Шермухаммадбекнинг умумий кўмондонлиги остига ўтди.

1920 йил июль охирида Пойтуғда Шермухаммадбек, Холхўжа, Омон полвон, Парпи ва Мулла Собир кўрбошилар бирлашиб, 4—5 минг лашкар билан Татар бригадаси аскарларини қуршовга олдилар. Аммо Пойтуғ гарнизони жангчилари ва Андижондан этиб келган 1-отлик полки ёрдами билан рота бир амаллаб қуршовдан қутулишга муваффақ бўлди.

Шермухаммадбек 1920 йил октябрь ойининг охирида Фаргона водийси кўрбошилари билан кенгаш ўтказди. Андижондан Парпибек кўрбоши ҳам унда катнашди. Жаҳидлар сардори Мунаввар қори Абдурашидхонов ва «уламо»чилар вакили Миён Бузрук катнашган бу кенгашда Шаркий Бухоро ва Афғонистонда советларга қарши қураш олиб бораётган Иброҳимбек кўрбоши билан ҳамкорликда қурашни давом эттиришга қарор қйлинади.

1920 йил 24 ноябрда бош кўмондон Шермухаммадбек, Алиёр ва Парпибек кўрбошилар ўзаро ҳамкорликда Шохимардонда кизилларга қарши жанг олиб бордилар. Андижон уезди Кўконқишлоқ туманидаги жангларда иштирок этиш учун Шермухаммадбек 1000 аскар билан келади. Бу даҳшатли жангда Парпибек лашкари галаба қозониб, кизил аскарларнинг 2 замбарағи, 4 пулемёти ва турли қурол-аслаҳаларини ўлжа олади. Совет кўмондонлиги 2000 дан зиёд аскар билан бўлган Парпибекка қарши 1920 йил охирларида Кўконқишлоқ ва Омончўрада каттик жанг бошлаб юборади. 8- отлик бригада кўмондони Я.А.Мелькумов операцияни бошқаради. Шиддатли жангда Парпибекнинг асосий таянч базаси Кўконқишлоқ ва Омончўра душман қўлига ўтади. Парпибек Бозоркўргон томонга чекинишга мажбур бўлади. Душман бу ерда унга қучли зарба беради.

Шермухаммадбек ва Холхўжа қўшинларининг мағлубиятга учраши айрим миллий қурашчиларнинг руҳини тушириб юборади ва улар советлар томонига ўтишга мажбур бўладилар. 1921 йил 31 январда 2600 аскар билан Акбарали ва Маҳкам хожи

кўрбошилар ҳам кизиллар томонига ўтадилар. 1921 йилнинг бошида Парпибек кўрбоши 2-ўкчи Туркистон дивизияси жангчилари билан бўлган жангда мағлубиятга учрайди. Бу жанг Жалолобод, Сузоқда бўлиб ўтади. Парпибек кўрбоши аскарларининг ярми жанг майдонларида халок бўлади. Парпибек кўрбоши шу жангда огир ярадор бўлиб, 1921 йилнинг апрель ойида вафот этади.

Р. Шамсутдинов, А. Кодиров